

Demokratijos pažadai ir utopijos

APIE MEILĘ, PRIEVARTĄ, SMURTĄ IR DEMOKRATIJĄ

Zenonas Norkus

Vilniaus universiteto
Filosofijos fakulteto
Sociologijos katedra
Universiteto g. 9/1, Vilnius 01513
El. paštas: zenonas.norkus@fsf.vu.lt

Straipsnyje pagrindžiamos penkios tezės: (1) Tik jeigu žmonės sieja meilę, jie gali bendradarbiauti be prievartos, be valstybės ir demokratijos. (2) Demokratija yra viena iš prievartos formų. (3) Nors demokratija negali išgyvendinti iš žmonių santykių prievartos, politinė demokratija iš politinio proceso šalina fizinį smurtą. (4) Politinė demokratija pasaulyje plinta, sklinda ir įsitvirtina todėl ir tol, kol demokratinės valstybės kariauja, tai yra smurtauja, prieš kitas valstybes geriau už nedemokratinės. (5) Kadangi demokratinės valstybės nekariauja tarpusavyje, tai šiuo metu egzistuojantis karinis demokratinė valstybių pranašumas prieš nedemokratinės veda pasaulį į amžinąją taiką.

Pagrindiniai žodžiai: meilė, prievarta, smurtas, demokratija, demokratinės taikos hipotezė, karinis demokratijos efektyvumas

Įvadas: kodėl taip sunku mąstyti apie demokratiją lietuviškai?

Žemiau pateikiami apmąstymai yra proginiai: jais atsakoma į kasmetinės Lietuvos filosofų draugijos siūlymą apmąstyti demokratijos ir prievartos santykius. Galima nutuokti, kodėl siūloma būtent tokia tema: šalys, vadinančios save demokratinėmis, susiduria su teroro iššūkiu ir namuose, ir tolimose užsienio šalyse (Afganistane, Irake), kur jos pasišovė padėti demokratinio politinio režimo pagrindus. Tačiau autorius, kuris nusprendė į šį kvietimą atsiliepti, tuoj susiduria su problema: Lietuvoje ir dar lietuviškai nagrinėti demokratijos ir prievartos santy-

kius nėra lengva. Taip yra visai ne dėl to, kad šie santykiai Lietuvos kontekste būtų itin sudėtingi arba aktualūs. Priešingai, nei teroras, nei prievartos (tiksliau, smurto) proveržiai nėra aktuali politinio proceso problema Lietuvoje. Nors pokomunistinės transformacijos metais Lietuva susidūrė su didžiulėmis ekonominėmis ir socialinėmis problemomis, jai teko patirti tik smurtinio kriminalinio nusikalstamumo proveržį. Nei teroras, nei etniniai susidūrimai, nei demonstrantų keliamos riaušės netapo daugiau ar mažiau įprasta politinio gyvenimo dalimi, kokia ji yra netgi daugelyje tų šalių, kurių politiniai apžvalgininkai ir vyriausybės mėgsta mokyti demokratijos Europos Sąjungos ir NATO šalis nau-

jokes. Lietuva yra viena taikingiausių ir ramiausių pasaulio šalių.

Sunkumai, su kuriais susiduria mėginimas analizuoti demokratijos ir prievartos santykius Lietuvoje, yra visai kitokio pobūdžio. Jie yra kalbiniai. Galime didžiuotis senomis politinės demokratijos ir parlamentarizmo tradicijomis, kurios susiformavo unijos su Lenkija laikais. Tačiau tie žmonės, kurie sudarė tuometinę Lietuvos piliečių bendruomenę, nekalbėjo arba jau nebekalbėjo lietuviškai. Todėl lietuviška politinė ir teisinė leksika liko neišplėtotą. Lietuvių valstiečiui pakako vieno vienintelio žodžio – valdžia. Šios leksikos plėtotės neskatino ir Lietuvos istorijos XX amžiuje aplinkybės. Todėl tenka pradėti nuo terminijos problemų, su kuriais susiduriame, iškelę klausimą apie demokratijos ir prievartos tarpusavio santykius.

Pirmiausia reikia išsiaiškinti, kas tiksliai turima omenyje vartojant „prievartos“ terminą. Pavartę lietuviškus anglų kalba parašytų politinės teorijos tekstų vertimus galime pastebėti, kad „prievarta“ verčiami žodžiai *coercion*, *compulsion*, *violence*, kurie anaiptol nėra sinonimai. Taip pat ir vokiečių kalboje turime du žodžius – *Gewalt* ir *Zwang*, kurie reiškia ne tą patį. Kalbant tik bendrais bruožais, *violence* arba *Gewalt* terminas vartojamas tada, kai vieni veikėjai prieš kitus veikėjus naudoja fizinę jėgą – žeisdami, žalodami, naikindami jų kūnus ir turtą. Šiuo atžvilgiu yra iškalbinga ir pati anglų kalbos žodžio *violence* etimologija – veiksmazodis *violante*, iš kurio kyla daiktavardis *violence*, reiškia būtent „žeisti“ ar „pažeisti“. Su *violence* ar *Gewalt* turime reikalą tada, kai vienas žmogus kitą žmogų muša, skandina, šaudo, degina jo namus ar sprogdina jo automobilį, kai vienos valstybės karinės pajėgos bombarduoja kitos valstybės miestus arba skandina jos laivus (Keane 2004: 35–41; Rule 1988: 1–2). Lietuvių kalboje šiais

atvejais geriausiai tiktų žodis „smurtas“ arba fizinis smurtas. Būdvardis „fizinis“ yra pravartus todėl, kad vis dažniau kalbama ne vien apie „fizinį“, bet ir apie „psichinį“ smurtą. Žodžiais „psichinis smurtas“ vadinami kalbiniai veiksmai arba aktai, kuriais daroma žala asmens psichinei sveikatai ar gerovei, nors visuotinai priimto psichinio smurto apibrėžimo nėra ir kažin ar jis kada nors bus rastas.

Coercion arba *Zwang* terminų vartojimo sfera daug platesnė. Šie žodžiai tinka tais atvejais, kai vienas veikėjas nedaro to, ką jis kitaip padarytų, arba daro tai, ko jis kitaip nedarytų todėl, kad jam kažkas kitas grasina sankcijomis, kurios gali sumažinti jo gerovę (Nozick 1969; Taylor 1982: 10–25). Atskirais atvejais tie padariniai gali reikšti ir fizinį smurtą. Tačiau ir be smurto yra daugybė kitų negatyvių sankcijų, kuriomis vienas veikėjas gali grasinti kitam ir taip spausti, versti ir priversti jį elgtis sau tinkamu būdu. Pavyzdžiui, kai Marytė grasina Petruui skyrybomis, jeigu Petras nenustos girtauti su draugais, ir taip jį priverčia pakeisti savo buitinius įpročius. Arba kai Petras, kuris yra stambiausias apylinkėje darbdavys, grasina iškelti savo įmonę į kitą miestą, jeigu vietos valdžia nesuteiks jam mokesčių lengvatų.

Visais šiais atvejais turime reikalą su prievarta, nors kai kuriais atvejais gali geriau tikti terminas „spausti“ arba „spaudimas“. Prievartos priešingybė yra laisvė, o smurto priešingybė – taika. Taika dar nereiškia laisvės, nes yra daug būdų, kaip vienas žmogus gali taikiai išprievartauti kitą. Antai jeigu darbdavys Viktoras grasina savo darbuotojai Marytei atleisti ją iš darbo, jeigu ji nesutiks su juo lytiškai santykiauti, o Marytė galų gale sutinka, tai smurto nėra, bet Marytė lieka išprievartauta. Žinoma, prievarta nėra vienintelis būdas, kuriuo vienas veikėjas gali veikti kitų veikėjų elgesį. Tai galima daryti siūlant kitam vei-

kėjui pozityvius atlygius, kuriuos jis gautų padaręs tai, ko nori pirmasis (taigi siūlant jam jo padėti pagerinančius mainus); įtikinant tą kitą veikėją, kad tam tikras veiksmas geriausiai atitinka jo paties interesus ir kitais būdais.

Išsiaiškinę terminologijos dalykus, galime imtis problemos iš esmės. Pirmiausia aptarsime bendresnę – demokratijos ir prievartos santykių problemą (pirmame skirsnyje). Prieš pereidami prie siauresnės – demokratijos ir smurto santykių temos, aptarsime prievartos ir smurto reikšmę politinei visuomenės organizacijai apskritai (antrame skirsnyje), taip pat demokratijos sąvokos apibrėžimo problemas (jos kartu su demokratijos ir smurto santykių klausimu nagrinėjamos trečiame skirsnyje). Nors yra priešingų nuomonių tiems teiginiams, kuriuos autorius kelia ir gina 1–3 skirsniuose, patys teiginiai nepretenduoja į naujumą. Juos visus gina daug ir labai solidžių autoritetų, tad autoriaus siekiai apsiriboja mėginimu apsaugoti Lietuvos filosofus, dėl vienokių ar kitokių priežasčių susidomėjusius demokratijos ir prievartos santykiais, nuo konceptualinių painiavų ar dviračio išradinėjimo.

Kitaip yra paskutinio, ketvirto, skirsnio atveju. Čia autorius iškelia makrosociologinę hipotezę, kuria mėginama atsakyti į klausimą, kodėl atsitiko taip, kad atstovaujamoji demokratija tapo šiuolaikiniame pasaulyje dominuojančiu politiniu režimu? Ta hipotezė yra empirinis, taigi falsifikuojamas lyginamojo istorinio-sociologinio tyrimo priemonėmis teiginys. Ji sako: demokratija plinta todėl, kad demokratijos nekarauja tarpusavyje (bet karauja su ne-demokratijomis), o karuose tarp demokratijų ir ne-demokratijų pirmosios dažniau nugalėtos, negu būna atvirkščiai. Šiaip literatūroje klausimas, ar demokratinis politinis režimas yra karaujančios šalies pranašumas ar trūkumas, yra

diskutuojamas, ir daugelis autorių teigia demokratijų pranašumą (Biddle and Long 2004; Reiter and Stam III 1998; Reiter and Stam III 2002). Autoriaus manymu, naujas yra straipsnyje pateikiamas mėginimas susieti šitą klausimą ir jam skirtą literatūrą su kita, iš pirmo žvilgsnio skirtinga, lyginamosios makrosociologijos problema, kuri svarstoma dar platesnėje literatūroje, skirtoje vadinamajai demokratinės taikos (*democratic peace*) hipotezei. Autorius siekia parodyti, kad paimtos drauge šios dvi hipotezės yra pakankamos demokratijos plitimui šiuolaikiniame pasaulyje paaiškinti. Tačiau, žinoma, šios hipotezės pagrįstumas priklauso nuo to, kiek pagrįstos tos dvi, iš kurių jį plaukia. Autorius tiksliai apsiriboja šių dviejų hipotezių konjunkcijos loginių implikacijų išryškiniu.

1. Meilė versus prievarta ir demokratija

Galima abejoti, ar neprievartinė žmonių socialinio arba bendro gyvenimo organizacija iš viso įmanoma. Galų gale ne kas kitas kaip sociologijos pradininkas Emilis Durkheimas skiriamuoju socialinės tikrovės, jo vadinamos sociologiniais faktais požymiu, laikė prievartinį pobūdį (Durkheim 2001 (1895): 27–36, 123–126). Visuomenės normos verčia individą elgtis tam tikru būdu, nori jis to ar ne. Tik tobulai socializuotas individas arba šventasis, kuriam nebėra skirtumo tarp privalau ir noriu, nepatirtų tos prievartos, kurią patiria individas, kai jo norai susiduria su įstatymų ir moralės normų draudimais. Vis dėlto vargu ar galima kvestionuoti empirinį tokių visuomenių, arba tiksliau – mikrovisuomenių, kuriose nėra jokios prievartos, realumą.

Galbūt tokios mikrovisuomenės yra kai kurie vienuolynai arba vadinamųjų sektantų ko-

munos, kurių visi nariai myli vienas kitą. Tačiau jos nėra tvarios ir kaip tam tikros daugiau ar mažiau izoliuotos tose prievartos jūrose ar vandenynuose salos, kurios yra makrovisuomenės, gali išlikti tol, kol jas sudaro ypatingi, išskirtiniai, specialiai atrinkti arba patys save atrinę individai („religiniai virtuozai“). Prievartos nėra arba nebūtų tik tokioje visuomenėje, kurioje narystė yra savanoriška ir iš kurios galima bet kuriuo momentu pasitraukti be didesnių išlaidų. Tad ir narystė meile vienas kitam pamatuotoje sektantų komunoje gali tapti prievartine nuo tos akimirkos, kai jos nario pirmenybės pasikeičia, meilė kitiems praeina arba nusilpsta, bet jam nebėra kur išeiti.

Kita vertus, aplinkinės visuomenės nariai visada gali abejoti ir abejoja tokios meilės bendruomenės narių jausmų autentiškumu, traktuodami juos kaip manipuliacijos, smegenų plovimo padarinių, o kartu gali manyti, kad jos latentiskai yra paremtos prievarta. Vadinasi, gali būti ir taip, kad veikėjas subjektyviai prievartos nejaučia, jaučiasi veikiantis laisvai, tačiau stebėtojas, kuris pretenduoja į pranašesnę to veikėjo „tikrųjų interesų“ suvokimą, gali manyti, kad tas individas veikia būdamas priverstas. Egzistuoja plati literatūra, skirta tokioms bendruomenėms aprašyti, o jos autoriai nesutaria, ar jos tikrai yra „meilės“ bendruomenės, ar ta „meilė“ yra suvedžiojimo ir „smegenų plovimo“ produktas, ir tada aplinkinės visuomenės nariai turi teisę prievarta izoliuoti tokių bendruomenių narius ir juos „deprogramuoti“ – „atplauti“ jų smegenis (žr., pvz.: Kuznecovienė 2000; Dick and Robbins 2004; Shupe et al. 2004; Introvigne 2004). Tai gi prievarta gali panaikinti prievartą, nors ne visada gali būti aišku, kuri prievarta išvaduoja, o kuri atima laisvę.

Priverstiniu stebėtojas gali laikyti ir tokį elgesį, kuris neatitinka to, ką toks stebėtojas vadi-

na „žmogiškąją prigimtį“ arba autentiškais jos poreikiais. Tai visų pirma elgesys, kurį psichologai apibendrina vartodami „priklausomybės“ (*addiction*) terminą. Narkomano, alkoholio ar kokios nors kitos priklausomybės, pavyzdžiui, darboholizmo, kamuojamo individo elgesį stebėtojas vadins priverstiniu. Individą šiuo atveju verčia tam tikru būdu elgtis jo tam tikras poreikis ar noras, kurio jam stebėtojo pozicijai geriau būtų neturėti. Taip pat pats individas gali nenorėti turėti tam tikrų norų arba poreikių, kuriuos jis turi ir kurių patenkinimo siekia. Kai individas veikia tenkindamas tokius norus, jis pats savo elgesį suvokia kaip nelaisvą, priverstinį, priklausomą. Tos prievartos šaltinis yra tie jo norai, kurių jis norėtų atsikratyti ir taip tapti tobulesnis, tačiau nepajėgia (plg. Norkus 2004: 26–29). Tačiau tos prievartos šaltiniu ar subjektu galima laikyti ir tuos, kurie žmogiškajam individui tuos jam nepriimtinius norus įdiegė.

Kita vertus, prievartos šaltiniu galima laikyti patį norą tobulėti, būti geresniam, bei tuos, kas jam tą tobulumo norą įdiegė. Juk jeigu žmogus priimtų save, koks jis yra, tai tenkindamas tuos norus, kurių nori atsikratyti, nesijaustų esąs priverstas ar nuo tų norų priklausomas. Konkretus pavyzdys: Marytė nori sulieknėti ir šiam tikslui nustato sau griežtą dietą. Kai neatsispyrusi alkio jausmui ji vartoja „viršplaninį“ maistą, tai jai valgymas yra priverstinis. Alkis priverčia, prispaudžia ją valgyti, palauždamas norą sulieknėti. Tačiau stebėtojas Marytės prievartautojais gali laikyti ir tuos viešosios nuomonės formuotojus, kurie įdiegė jai norą būti lieknai. Visuomenėje, kurioje apkūnumas būtų moteris grožio idealo dalis, Marytė galėtų valgyti, kiek tik nori, ir nesijaustų savo kūniškosios prigimties išprievartauta, kai suvalgo daugiau, negu dietos planu sau pati leidžia.

Neverta pamiršti ir to, kad žmogiškumas pasireiškia ne vien egoizmu, bet ir akrasija arba valios silpnumu, kai susikuriame planus, susidarome darbotvarkes, tačiau jų neįvykdome, jeigu neprisiverčiame. Taip yra ir tuo atveju, kai tie planai yra skirti įgyvendinti labai puikiems norams, kurie yra visiškai priimtini ir mums patiems. Paprastai tuos puikius planus įgyvendinti tingime ir nieko nepadaramė, kol neprisiverčiame. Diena prasideda nuo prievartos sau atsikelti iš lovos ir eiti į darbą. Turime ne vieną, o du ar daugiau „aš“, kurių santykiai yra analogiški mūsų santykiams su kitais asmenimis – vienas mūsų „aš“ verčia ar įtikinėja kitą „aš“ daryti tai, ko prievartaujамasis „aš“ nenori daryti. Ego prievartauja ne tik Superego, bet ir Id (plg. Norkus 2000).

Kalbant apie prievartos ir demokratijos santykius, žinoma, tikslinga atsiriboti nuo šios prievartos sau problematikos ir apsiriboti ta prievarta, kurią aptinkame žmonių tarpusavio santykių arba socialinės veiklos sferoje. Ką galima pasakyti apie demokratijos ir prievartos santykius? Pirmiausiai tenka konstatuoti, kad ir demokratija yra tik tam tikra prievartos forma. Pačia bendriausia prasme demokratija reiškia tokią kolektyvinių sprendimų procedūrą, kai dauguma yra priversta paklusti mažumai. Kai sprendimas yra priimtas, mažumos atstovai turi daryti tai, ko nori ne jie, bet dauguma. Daugumos valią atitinkantis veiksmas mažumai yra ne savanoriškas, bet priverstinis. Jeigu atsiribotume nuo prievartos pačiam sau problemos, tai jokios prievartos socialiniame gyvenime nebūtų gal tik tuo atveju, jeigu žmonės nesusidurtų su kolektyvinio veiksmo problema. Tačiau jos galima išvengti gal tik vienam ar vienai atsidūrus negyvenamoje saloje, nes ji iškyla visada, kai vieno veikėjo veiksmai, kuriais jis tenkina savo interesus, turi šalutinių padarinių (daro „išorinį

poveikį“) kitų veikėjų gerovei (Coleman 2005 (1990): 43–47).

Galima išskirti ir lošimų teorijos priemonėmis sumodeliuoti daugybę tokių konflikto situacijų. Tai ir situacija, kai tam tikro išteklių visiems nepakanka, o jį dalijant išaiškėja, kad jeigu daugiau gauna vienas, tai mažiau lieka kitam (tai būtų „grynojo konflikto“ situacija); ir tokia situacija, kai veikėjai gali pasigerinti savo padėtį bendradarbiaudami, tačiau tuo pat metu kiekvienas siekia išvengti bendradarbiavimo išlaidų, už dyką pasinaudodamas kitų bendromis pastangomis sukurta kolektyvine gėrybe (Coleman 2005 (1990): 219–233). Prievartos nepadėtų išvengti netgi principinis („konstitucinis“) sprendimas įgyvendinti tik tokius kolektyvinius projektus, kuriems visi vienbalsiai pritaria. Toks sprendimas paliktų atvirą klausimą, ką daryti dalybų, t. y. gryno konflikto situacijose; ką daryti su išsisukinėtojais – tais, kurie pritaria projektui, bet paskui sulaužo pažadą savo ištekliais prisidėti prie jo įgyvendinimo. Pagaliau nesunku pastebėti, kad kai kolektyviniame sprendimui būtinas vienbalsis pritarimas, gali susidaryti situacijų, kuriose mažuma arba net vienas veikėjas, turėdamas veto teisę gali prievartauti kitus, grasindamas ja pasinaudoti, jeigu negaus nuolaidų kitais sau svarbiais klausimais. Tad ir vienbalsio kolektyvinių sprendimų priėmimo principas neleidžia išvengti prievartos (plg. Shapiro 2003: 16–19).

Tai būtų įmanoma tik tuo atveju, jeigu tarp kolektyvinio veiksmo dalyvių nebūtų jokių interesų konfliktų arba jeigu jie visi mylėtų vienas kitą, kas gali būti (kaip jau nurodyta) tik išskirtinėmis aplinkybėmis. Kalbama apie situacijas, kuriose lošimų teorija, kaip analitinis instrumentas, kuriuo analizuojama veikėjų tarpusavio priklausomybės logika, yra nepritaikoma, nes jose negalioja veikėjų savanaudiškumo prie-

laida. Iš tikrųjų, jeigu žmonės mylėtų vienas kitą arba būtų pozityvūs neegocentriškai veiksmingieji altruistai (plg. Norkus 1994; Norkus 1995), nereikėtų ne tik valstybės, bet ir demokratijos. Jėzus Kristus nebuvo demokratas, o toje bendruomenėje, kurią sudarė jo apaštalai ir kiti mokytiniai, nebuvo demokratijos. Buvo santarvė, kylanti iš meilės artimui, kai kiekvienas kitu rūpinosi labiau negu pats savimi. Nereikia demokratijos ir angelams. Nėra ir nebus demokratijos rojuje ir po kūniško prisikėlimo. Politika ir demokratija yra Dievo bausmės žmonijai už prigimtinę nuodėmę. Tačiau pragare demokratija gali būti, bent jau tarp visateisių pragaro piliečių ar Šėtono pavaldinių, t. y. velnių. Politika, valstybė, demokratija yra žmonių ir velnių reikalas. Tai dar 1788 m. paprastai ir aiškiai konstatavo Jamesas Madisonas: „jeigu žmonės būtų angelai, jokia vyriausybė nebūtų būtina“ (Madison 1788).

Galima teigti, kad tuo atveju, kai dauguma paklūsta mažumai, prievartos būna mažiau negu tuo atveju, kai mažuma paklūsta daugumai. Jeigu tarsime, kad prievarta yra blogis, tai gali būti laikoma argumentu demokratinės sprendimo procedūros naudai. Kai dauguma išprievartauja mažumą, tai tikriausiai geriau, negu tas atvejis, kai mažuma išprievartauja daugumą arba vienas išprievartauja visus ir visas. Tad nors galima spėti, kad demokratija leidžia sumažinti prievartą, nėra pagrindo manyti, kad ji yra įmanoma be prievartos, nes ji yra ne kas kita kaip daugumos prievarta mažumai. Tik visų meilė visiems, o ne demokratija gali išlaisvinti pasaulį nuo prievartos. Juolab kad be prievartos negali būti ir valstybės, nes politiniai sprendimai ir valstybės valdžia pačia savo esme yra prievartiniai. „Kolektyvizuoti sprendimai yra politiniai tuo, kad jie yra (a) suverenūs, (b) be išėjimo ir (c) sankcionuojami“ (Sartori 1987: 215).

Prievartinis valstybės valdžios pobūdis kyla iš suverenumo kaip valstybingumo atributo. Suverenumas reiškia tai, kad valstybės nustatomos taisyklės yra aukščiau už kitas taisykles ar potvarkius. Veikėjas turi paklusti valstybės, kurios teritorijoje yra, arba jos pareigūnų nurodymams – sutinka su jais ar ne, nes kitaip jam gresia sankcijos, kurios gali būti ir smurtinės. Minėdamas „išėjimą“ kaip skiriamąjį politinių sprendimų pobūdį, Giovanni Sartori turi omenyje garsiąją Alberto Hirschmano protesto formų tipologiją, kurioje nurodoma, kad nesutikimą su tam tikros korporacijos veikla jos narys arba klientas gali išreikšti dviem būdais – „balsu“ (reikalaujamas keisti politiką arba peržiūrėti jau priimtus sprendimus), arba išėjimu – tiesiog pasitraukdamas iš jos (Hirschman 1970). Tiesa, pilietybę arba pavaldinystę galima keisti, bet tas keitimas visada būna susijęs su itin didelėmis sąnaudomis. Taip pat ir nebeturintis jokios pilietybės arba pavaldinystės asmuo turi paklusti įstatymams tos valstybės, kurios teritorijoje jis tam tikru laiko momentu yra. Jeigu jis nepaklūsta, tai tampa sankcijų objektu. Tos sankcijos gali būti ir tam tikri smurtiniai veiksmai, kai valstybės pareigūnai prieš jį panaudoja jėgą.

2. Prievarta, smurtas ir valstybė

Kadangi prievartos sąvoka tokia plati ir gana amorfiška, sunku apie jos ir demokratijos santykius pasakyti ką nors labiau specifiško arba įdomaus. Kitaip yra demokratijos ir smurto atveju. Tų santykių aptarimas bus dar specifiškesnis, jeigu specifiškiau apibrėšime ir kitą aptarties objektą, kalbėdami ne apie smurtą ir demokratiją apskritai, bet apie smurtą ir politinę demokratiją, t. y. demokratiją kaip vieną iš režimų, būdingų valstybei kaip prievartiniam savo esme žmonių junginiui. Nors prievarta visada buvo ir

bus viena iš socialinio gyvenimo išsamųjų medžiagų, lyginamoji skirtingų prievartos formų dalis prievartinėje socialinio gyvenimo sąrangoje yra istoriškai apibrėžtas ir kintamas dydis. Dar Thomas Hobbesas pagrindiniu visuomeninės sutarties kaip akto, kuriuo pereinama iš natūralios ar gamtinės į visuomeninę būklę, turiniu laikė sudarančių tą sutartį veikėjų išpareigojimą nebenaudoti smurto kaip priemonės savo tikslams pasiekti ir perduoti šios priemonės naudojimo monopolinę teisę suverenui arba valstybei (Hobbes 1999 (1651): 135–141, 179–195). Kaip jos svarbiausia funkcija tokiu būdu išskyla vidaus taikos palaikymas, valstybės piliečių ar pavaldinių saugumo užtikrinimas.

Valstybė verčia savo visateisius piliečius arba pavaldinius vienas prieš kitą nenaudoti smurto, nors smurtas gali likti priemone, kuria jos visateisiam piliečiams arba pavaldiniams leidžiama naudoti prieš tuos, kurie yra nuo jų asmeniškai priklausomi – žmonas, vaikus, vergus, baudžiauninkus. Tačiau ilgainiui smurto naudojimas prieš kitus vis labiau ribojamas, vis nuosekliau įgyvendinant valstybinę smurto monopoliją (plg. Weber 1976 (1922): 29–30; Giddens 1985; Thomson 1994; Barzel 2002). Garsus vokiečių sociologas Norbertas Elias, rašydamas apie civilizacijos procesą kaip tam tikrą evoliucinę socialinio gyvenimo kaitos tendenciją, svarbiausiu jo bruožu mini smurto išstūmimą iš socialinio gyvenimo kasdienybės, jo pavirtimą nekasdieniu, išskirtiniu, probleminiu reiškiniu. Sudėtingėjant socialiniam gyvenimui, ilgėjant į galutinį tikslą vedančių priemonių grandinėms, išlošia gebantys iš anksto apskaičiuoti, numatyti savo veiksmus, paslėpti savo tikrus ketinimus po išorinio mandagumo kauke, malonia šypsena. Konkurencija ir varžybos dėl to nenustoja būti mažiau žiaurios ar įtemptos. Tačiau smurtas, fizinė jėga ir koviniai įgūdžiai

nustoja būti patikimiausia kovos dėl prestižo ir kitokių išteklių priemone. Jeigu neskaitytume dar ne visai socializuotų vaikų pasaulio ir tam tikrų deviantinių jaunimo subkultūrų, gėdinga darosi būti ne fiziškai silpnesniam, bet kvailesniam ir nuoširdesniam už kitus (žr. Elias 2004 (1969); (Elias 1992 (1939))).

Realų istorinį valstybių kaip smurto monopolisčių atsiradimo mechanizmą taikliausiai apibūdina Šv. Augustino valstybės kaip didelės plėšikų gaujos (*magnum latrocinium*) apibūdinimas, pateikiamas jo garsiojo veikalo *De civitate Dei* ketvirtos knygos ketvirtojo skirsnio pradžioje¹. Prielaidos valstybei atsirasti susidaro, kai atsiranda Abeliai – sėslūs žmonės žemdirbiai, pagaminantys daugiau, negu reikia išgyventi iki sekančio kito. Tada pasidaro įmanomas Kaino – profesionalaus plėšiko smurtautojo parazitinis gyvenimo būdas. Tipinė realiai istorinė valstybės užuomazga yra stacionari, t. y. apsistojusi tam tikroje vietovėje reketininkų ar banditų gauja („kunigaikštis su kariauna“), kuri reikalauja mokėti mokesť už apsaugą nuo kitų reketininkų gaujų, visų pirma – nuo klajojančių banditų (žr. Olson 2000: 1–24). Saugodami ją nuo klajojančių banditų, stacionarūs banditai tiesiog gina savo monopolį išnaudoti saugomą teritoriją. Kuo daugiau pagrobia klajojantys banditai, tuo mažiau lieka sėsliesiems. Maksimalų mokesčio už apsaugą dydį nubrėžia tas minimumas, kurį būtina palikti saugomajam, kad jis galėtų išlikti ir tęsti gamybą (plg. Tilly 1985; McNeill 1992; Olson 1993). Smurtautojai, atimantys daugiau, sunaikina ir savo pačių gerovės pagrindą, nes iš visiškai nuskurdinto arba iš bado mirusio gamintojo nebėra ko atimti. Kai

¹ <http://www.unifr.ch/patr/bkv/kapitel.php?ordnung=3&werknr=91&buchnr=198&abschnittnr=1922> [žiūrėta 2006 m. liepos 26 d.]

tas maksimumas pasiekiamas, vienintelis būdas padidinti gaujos arba kariaunos pajamas yra plėsti reketuojamą teritoriją.

Smurtinės reketininkų gaujų, siekiančių plėsti savo monopoliskai reketuojamas teritorijas, kovos yra karai, užpildantys visą rašytinę istoriją. Tačiau pačios reketuojamos teritorijos viduje organizuotų reketininkų pastangos įgyvendinti plėšimo monopolį turi šalutinį padarinį – sukuria tą viešąją gėrybę, kuri vadinama vidaus taika. Savindamiesi smurtavimo monopolį, jie baudžia reketuojamuosius, kai šie savaime naudoja smurtą tarpusavio konfliktams spręsti, ir taip apsaugo juos vienus nuo kitų, o ilgainiui padeda versti juos laikytis vienas su kitu sudarytų sutarčių, padėdami spręsti kolektyvinio veiksmo problemas tarp žmonių, kurie nėra giminės ar draugai. Taip valstybė sukuria prielaidas rinkos mainais pagrįstam darbo pasidalijimui platėti ir gilėti. Plėšikų gauja, įtvirtinusi smurto naudojimo tam tikroje teritorijoje monopoliją, tampa toje teritorijoje tokiu būdu susikūrusios valstybės valdančiuoju elitu su paveldima iš kartos į kartą narystę ir tos narystės teikiamais pranašumais.

Jeigu tos valstybės nevirsta didžiulėmis imperijomis, jos ilgainiui turi pradėti paisyti ir pavaldinių interesų, nes pavaldiniai gali tuos interesus ginti ne vien balsu – žodiniiais protesto veiksmais, bet ir išėjimu – pabėgdami į kitą valstybę, kur mažesni mokesčiai ir geresnė valstybės kuriamų viešųjų gėrybių pasiūla. Tai yra visų pirma mobilaus kapitalo, lengvai nuslepia mo ir palyginti nesunkiai perkeliama iš vienos vietos į kitą savininkų, taip pat karo prievolininkų interesai. Vieno kunigaikščio kariauninkai gali pereiti tarnauti pas kitą, geresnį, kaip ir vieno pono valstiečiai gali pabėgti pas kitą (plg. Jones 1987: 104–126). Valstybių pliuralizmas ir konkurencija dėl pavaldinių riboja valstybių valdovų galią, o ilgainiui skatina pačios valsty-

bės transformaciją iš valdovo šeimos tėvonijos (nuosavybės), kurios dalį galima atiduoti dukrai kaip kraitį, į viešąją įstaigą su savo *raison d'etat*, kurio tarnu laikomas ir pats valdovas.

3. Atstovaujamosios demokratijos konceptualizacijos problemos

Tiesa, valstybės sukuriamos viešosios gėrybės – taika ir prievarta laikytis sutarčių – yra trapios. Rašytinė istorija – tai ne tik valstybių tarpusavio karų, bet ir vidaus arba pilietinių karų istorija. Pilietiniai karai kyla dėl konkurencijos ir konfliktų paties valdančiojo elito viduje – kas bus pirmesnis, kas užims aukščiausią padėtį valstybės valdžios hierarchijoje, kas valdys. Nelygu nuo to, kaip sprendžiami šie klausimai, egzistavo ir tebeegzistuoja didžiulė istorinė valstybės formų arba politinių režimų įvairovė. Politinis režimas, kuris dominuoja šiuolaikiniame pasaulyje, yra atstovaujamoji demokratija. Skiriamasis arba specifinis šio režimo bruožas yra galimybė taikiai pakeisti aukščiausius valstybės pareigūnus periodiškai rengiamų santykinai laisvų konkurencinių rinkimų būdu. Daugumos taisyklė čia taikoma sprendžiant, kas iš konkuruojančių kandidatų užims aukščiausius postus valstybėje. Dažniausiai reikalaujama ne absoliučios, bet santykinės daugumos. Tad atstovaujamojoje demokratijoje aukščiausiais valdžios pareigūnais tampa tie, už kuriuos nubalsuoja pati didžiausia iš mažumų.

Patikimiausias, nors ir ne visada suveikiantis režimo demokratiškumo testas yra su kiekvienais rinkimais pasikartojantis valdančiosios ir opozicinės partijos kaitaliojimas valdžioje. Jeigu valdančioji partija užsibūna valdžioje vis laimėdama ir laimėdama rinkimus, abejones dėl esamo režimo demokratiškumo gali išsklaidyti tik tai, kad nėra konkuruojančių partijų nusi-

skundimų dėl rinkimų sąžiningumo. Laisvas, konkurencinis ir sąžiningas rinkimų pobūdis nėra vienintelis demokratijos kokybės kriterijus. Kitas tos kokybės rodiklis yra visuotinis rinkimų teisės pobūdis, kai teisė rinkti ir būti renkamam nėra ribojama sąslumais, turto, išsilavinimo cenzais ar kitokiais askriptyviais požymiais. Dažniausiai pasitaikantys atstovaujamosios demokratijos trūkumai arba netobulumai yra aktyvios ir pasyvios rinkimų teisės apribojimas aukštais amžiaus cenzais, jos nesuteikimas moterims arba tam tikrų etninių, rasinių, religinių grupių atstovams.

Išdėstyta atstovaujamosios politinės demokratijos samprata yra procedūrinė arba minimali (žr. taip pat Dahl 1994 (1989); Held 2002 (1987); Sartori 1987; Shapiro 2003). Jos alternatyva yra vadinamoji substancinė demokratijos samprata, kurioje valstybės valdžios demokratinis arba nedemokratinis pobūdis yra siejamas su tam tikrais skiriamaisiais valstybės valdžios priimamų sprendimų požymiais, kaip antai „išreikšti demosos valią“, „ginti bendrą gėrį“ ar „interesą“. Ankstyvieji demokratijos teoretikai (tokie kaip Jean-Jacques Rousseau) manė, kad pagrindinis demokratinio politinio režimo, t. y. valstybės su laisvuose konkurencinguose rinkimuose renkama vyriausybė, pranašumas būtų tas, kad tokios vyriausybės priimami sprendimai dažniau pasižymi nurodytomis savybėmis negu nedemokratinės, t. y. autokratinės, autoritarinės, diktatoriškos, despotiškos ar tironiškos, vyriausybės veiksmai. Šiuo požiūriu, „bendros valios“ išreiškimas vyriausybės sprendimais yra netgi svarbesnis demokratijos požymis negu procedūra, leidžianti tai vyriausybei įgyti arba prarasti valdžią. Būtent šiuo pagrindu į demokratijos (ar „tikrosios“ demokratijos) vardą XX amžiuje galėjo pretenduoti totalitariniai režimai, ku-

riuose nėra nieko panašaus į laisvus konkurencingus rinkimus. Pagal šią logiką, jeigu „fiureris“ savo genialumu arba kompartijos CK istorijos dėsnių pažinimo pagrindu savo sprendimais tikrai išreiškia „tautos“ arba „liaudies“ valią, tai jų valdžia yra demokratinė, net jeigu „fiureriui“ kas 5 ar 4 metai nereikia varžytis rinkimuose su konkurentais, o kompartijai – kovoti dėl daugumos parlamente (plg. Talmon 1952).

Kiti, nurodydami į tokius socialinio ar kolektyvinio pasirinkimo teorijos atskleistus bruožus kaip ciklinės daugumos ir vadinamasis *Arrow* barjeras, teigia, kad patys kolektyviniai sprendimai negali būti racionalūs (nuoseklumo ar neprieštaringumo prasme), tad „bendro gėrio“ ar „demosos valios“ sąvokos yra tuščios (žr. Riker 1982; Norkus 1996). Geriausiai atveju galima teigti, kad demokratiškai išrinktos vyriausybės politika negali ilgam nutolti nuo vadinaamojo medianinio rinkėjo pozicijos, nors yra autorijų, kurie teigia, kad galima rasti ir stipresnių argumentų demokratijos kaip kolektyvinių sprendimų procedūros racionalumui apginti (Mackie 2003).

Treti priduria, kad net jeigu toks daiktas kaip „demosos valia“ arba „bendrasis gėris“ egzistų, kolektyvinių politinių, t. y. priverstinai vykdytinų, sprendimų sfera turi būti apribota taip, kad jais negalėtų būtų pažeistos tam tikros pamatinės individo laisvės ir teisės. Tik ten, kur tos teisės ir laisvės yra apsaugotos nuo daugumos arba didžiausios iš mažumų balsais išrinktos valdžios, turime reikalą ne šiaip sau su demokratija, bet liberaliąja demokratija, kurios antipodas yra populistinė demokratija (Riker 1982, Many and Surel 2002). Tiesa, apie kai kurias iš šių pamatinių laisvių, kaip antai žodžio, susirinkimų ir susivienijimų laisvę, galima pagrįstai teigti, kad jos yra neatsiejamos nuo

procedūriškai suprantamos demokratijos, nes be jų laisvi, sąžiningi, konkurencingi rinkimai neįsivaizduojami.

Ketvirtai, vadinamosios socialinės demokratijos šalininkai, atstovaujamosios politinės demokratijos svarbiausiu pranašumu laiko būtent tai, kad ji leidžia pamažu mažinti turtinę ir socialinę nelygybę (Rawls 1971). Juk turtingųjų visada yra mažuma; tad valstybėje, kur vyriausybė renkama daugumos, daugiausia šansų laimėti turi tie, kas žada tai daugumai pagerinti jos padėtį mažumos sąskaita. Piliečiai, kuriems neužtikrintas pragyvenimo minimumas, pasmerkti kovai už būvį ir negali pasinaudoti savo politinėmis teisėmis – neturi pinigų nusipirkti laikraščių ir politiškai šviestis. Kad demokratija veiktų, visi piliečiai turi būti sotūs ir šiltai aprengti, o pajamos perskirstytos per mokesčių sistemą. Jų oponentai libertarai teigia, kad valstybė yra nepajėgi efektyviai panaudoti išteklius, švaisto iš mokesčių mokėtojų surinktas lėšas, kad valstybės globa žmones demoralizuoja, todėl pats geriausias dalykas, ką gali padaryti politikas, atėjęs į valdžią, yra mažinti mokesčius ir viešųjų paslaugų pasiūlą, kuo daugiau problemų patikint spręsti rinkai ir privačiai iniciatyvai, o kartu – mažinti valstybę, arba „biurokratiją“ (Buchanan 1975; Nozick 2003 (1974)).

Diskusijos šiais klausimais sudaro branduolį diskusijos apie demokratiją vadinamojoje „politinėje teorijoje“ kaip politikos mokslų specialioje šakoje. Kadangi šio straipsnio autorius yra ne normatyvinės politikos teorijos teoretikas, bet sociologas, kitame ir paskutiniajame straipsnio skirsnyje visas dėmesys bus sutelktas į deskriptyvinio pobūdžio problemą (plg. Jokubaitis 2005): kodėl atsitiko taip, kad demokratija ilgainiui tapo dominuojančiu pasaulio politiniame žemėlapyje politiniu režimu?

O dėl normatyvinių argumentų demokratijos naudai, šio dėmesio verta Adamo Przeworskio siūloma minimalistinės (t. y. procedūrinės) demokratijos apologija, kurioje teigiama, kad svarbiausias taip suprantamos demokratijos pranašumas yra galimybė išvengti pilietinio karo, keičiant vieną vyriausybę kita. Rinkimai yra funkcinė pilietinio karo alternatyva, pakaitalas, erzacas (Przeworski 1999). Toks požiūris leidžia suvokti, kodėl absoliučios arba santykinės daugumos taisyklės yra pamatinės demokratijai, kodėl taikomas principas, kad vienas žmogus turi tik vieną balsą ir kodėl neleidžiama prekiauti balsais. Per rinkimus tikrinamas jėgų santykis galimame pilietiniame kare. Paprastai nugalėta armija, kuri yra didesnė. Vienas rinkėjas – tai vienas karys. Partija, kuri ligi tol buvo vyriausybėje, tačiau surinko balsų mažumą, sutinka taikiai užleisti valdžią, nes mato, kad jos karinės pajėgos pilietiniame kare būtų mažesnės ir tikriausiai pralaimėtų.

Daug metų iki Przeworskio tokį pat demokratijos pagrindimą pateikė vienas labai garsus, bet amerikiečių politikos mokslininkui nežinomas autorius – vokiečių sociologas Georgas Simmelis: „mažumos paklusimą pirmiausia gali lemti tas faktas, kad dauguma yra stipresnė negu mažuma. Nors (arba veikiau – kadangi) pavieniai asmenys yra vienas kitam lygūs, dauguma – nesvarbu, ar ji būtų susidariusi dėl pradinio balsavimo, ar reikštųsi dėl atstovaujamos aplinkos – turi fizinę jėgą, galinčią priversti mažumą. Paties balsavimo tikslas yra neleisti prieiti prie tokio tiesioginio jėgų išbandymo, bet balsus skaičiuojant nustatyti jo galimą rezultata, kad mažuma įsitikintų realaus pasipriešinimo netikslingumu. Taigi grupėje viena prieš kitą yra dvi šalys kaip dvi grupės, ir lemiamas dalykas yra balsavimo reprezentuojamų jėgų galios santykis. Balsavimas atlieka tokį patį metodinį vaid-

menį kaip ir diplomatinės bei kitokios derybos, vykstančios tarp dviejų šalių, kurios nori išvengti kovos *ultima ratio*. Galiausiai ir čia, nors ir esama kai kurių išimčių, kiekvienas žmogus nusileidžia tik tada, jeigu priešininkas gali jam aiškiai parodyti, kad kraštutinis atvejis atneštų jam bent jau ne mažesnių nuostolių. Balsavimas, kaip ir anos derybos, yra realių jėgų projekcija ir jų pasvėrimas dvasinėje plotmėje, konkrečios kovos ir prievartos baigties anticipacija abstrakčiame simboliuje“ (Simmel 1992 (1908): 220–221).

Žinoma, valdžioje esanti partija turi tą pranašumą, kad kontroliuoja policiją ir kariuomenę, ir todėl beveik garantuotai nugalėtų opoziciją. Tačiau jeigu ji po pralaimėtų rinkimų liktų valdžioje su kariuomenės pagalba, tai kaip tik ir reikštų demokratinio režimo griūtį. Kad kariuomenė ir policija galėtų būti panaudota prieš laimėjusią rinkimus opoziciją, reikia karinės vadovybės vieningos paramos, tačiau kariškiams suderinti savo interesus yra ne lengviau, kaip civiliams politikams. Jeigu kariškiams pavyksta susitarti, tai jiems civiliai nebereikalingi arba reikalingi tik kaip širma, nes kariuomenės vadovybė tokiu atveju ir sudaro vyriausybę.

Przeworskiego argumentaciją galima sustiprinti ir prisiminus Vilfredo Pareto elitų cirkuliacijos teoriją: demokratija yra politinis režimas, kuriame valdantysis elitas gali būti taikiai atnaujintas arba, tiksliau, gali save taikiai atnaujinti, o kartu – ir pačiu įtikinamiausiu būdu legitimuoti savo viešpatavimą². Priešingu atveju už-

² Tiesa, tokia argumentacija turi remtis tam tikra politinė-sociologine demokratijos koncepcija, kuri žinoma „konkurencinio elitizmo“ pavadinimu. Skirtingų politinių-sociologinių demokratijos koncepcijų palyginimas ir įvertinamas nėra šio straipsnio uždavinys. Šiuo klausimu žr. Held 2002 (1987).

strigusią elito cirkuliaciją gali išjudinti tik arba smurtinė revoliucija, kuri nušluoja senąjį elitą ir pakeičia jį kontrelitu, arba perversmai, valymai ir kitokios dažnai smurtinės priemonės, kuriomis viena valdančiojo elito frakcija išstumia iš valdžios kitą. Taikios elito cirkuliacijos užtikrinimas ir būtų svarbiausias demokratijos kaip politinio režimo pranašumas.

Taigi net jeigu demokratiškai išrinktos vyriausybės rečiau už autokratinės vykdytų racionalią, t. y. nuoseklią, politiką; net jeigu jos būtų labiau savanaudiškos ir korumpuotos už autoritarines; net jeigu piliečių privatus gyvenimas ir asmens neliečiamybė demokratijos sąlygomis būtų apsaugotos silpniau negu autokratijos sąlygomis; net jeigu demokratija visada didintų, o autokratija mažintų turtingumą ir socialinę nelygybę, – galimybė rinkimais keisti vieną vyriausybę kita būtų pakankamas pagrindas teikti pirmenybę demokratijai. Kai piliečiai, nusivylę viena po kitos valdančių demokratiškai išrinktų korumpuotų vyriausybių iracionalia antiliaudine politika, nustoja eiti į rinkimus ir pritaria perversmui, kuriuo įvedamas autokratinis režimas, jie yra neteisūs, nes autokratinę vyriausybę galima nuversti tik jėga, o demokratinę jau po 4 ar 5 metų galima užmėtyti popieriniais akmenimis – balsavimo biuleteniais. O autokratinę vyriausybę tenka versti jėga, smurtu.

Tiesa, po smurtinio perversmo, kai nuverčiama autokratinė vyriausybė, dažniausiai į valdžią ateina kita autoritarinė vyriausybė, o jeigu surengiami laisvi rinkimai, tai po jų įsikūrę demokratiniai režimai nebūna itin stabilūs ir sunkiai konsoliduojasi. Stabilūs arba konsoliduoti demokratiniai režimai dažniausiai įsigali tada, kai pati autoritarinė valdžia nusprendžia įvesti demokratiją, pradėti demokratizacijos procesą. Kaip apie tai liudija plati literatūra, skirta šiai problematikai (plg. Grugel 2002; Linz and Ste-

pan 1996; O'Donnell et al. 1986; Potter et al. 1997; Sørensen 1998; Vanhanen 1990 ir t. t.), taip iš tikrųjų atsitinka dažnai.

4. Demokratijos triumfo šiuolaikiniame pasaulyje smurtinės priežastys

Tačiau kas gali paskatinti autokratinę vyriausybę įvesti demokratiją? Kokia yra demokratijos kaip politinio režimo plitimo priežastis? Kas yra demokratizacijos varomoji jėga? Į šį klausimą atsakymų yra daug. Pats populiariausias iš jų – kad demokratizacijos varomoji jėga yra ekonominis augimas. Kai visuomenė darosi turtinga, joje susiformuoja buržuazija – vidurinioji klasė, kuri yra pakankamai išsilavinusi, turi tiek atliekamo nuo kovos už būvį laiko ir kitokių išteklių, kad gali leisti sau prabangą domėtis viešaisiais reikalais, t. y. kam ir kaip vyriausybė išleidžia iš jos, kaip mokesčių mokėtojos, surinktus pinigus. Ji ir išsireikalauja teises balsavimu spręsti, kas bus vyriausybė valstybėje artimiausius ketverius ir penkerius metus. Į prasidėjusį demokratizacijos procesą įsitraukia politiniai verslininkai, besiskelbiantys žemesniųjų klasių atstovais, ir ilgainiui teisė balsuoti suteikiama ne tik visiems suaugusiems vyrams (išskyrus tuos, kuriuos atskiria medikai), kad ir kokia būtų jų rasė ar tautybė, bet ir moterims. Kai visuomenės viena po kitos industrializuojasi, urbanizuojasi, apsišviečia visuotiniu pradinio, o vėliau – ir vidurinio (jau nekalbant apie aukštąjį) išsilavinimu, demokratija jose triumfuoja (płg. Przeworski and Limongi 1997; Przeworski et al. 2000).

Toliau šiame straipsnyje siūlomas alternatyvus – karinis – naujausio demokratijos triumfo aiškinimas. Šiuo požiūriu demokratijos triumfo priežastis ta, kad demokratiniai režimai ka-

riauja geriau ir dažniau nugalė karuose negu autokratiniai. Vienas iš šiuolaikinėje tarptautinių santykių literatūroje aktyviai diskutuojamų teiginių yra vadinamoji „demokratinės taikos“ hipotezė. Ją pagrindžia statistinės analizės duomenys, kurie rodo, kad demokratijos labai retai arba gal net niekada nekariauja su kitomis demokratijomis. Tebesiginčijama, ar demokratinės taikos hipotezė priimtina tik kaip statistinis, ar kaip universalus teiginys (Barkawi and Laffey 2001; Elman 1997; Hensel et al. 2000; Lake 1992; Layne 1994; Mansfield and Snyder 1995; McLaughlin et al. 1999; Russett 1993)³. Taigi, jeigu demokratinės valstybės kariauja, tai jos kariauja tik su autokratinėmis, o autokratinės kariauja ir su demokratinėmis, ir tarpusavyje.

Demokratija plinta pirmiausia todėl, kad demokratinės valstybės vienos arba sąjungoje su autokratinėmis dažniau nugalė autoritarines, negu atvirksčiai. Pralaimėjusios demokratinės valstybės autokratinės valstybės demokratinų valstybių priverčiamos įsivesti demokratiją. Demokratija būdavo privaloma jau V a. pr. Kr. Atėnų jūrų imperijos – Arche – nariams (Doyle 1986: 54–81). Šiuolaikiniame pasaulyje šią demokratijos skleidimo misiją atlieka mūsų dienų gėrio ir laisvės imperija – JAV, visai neseniai laimėjusios šaltąjį karą prieš blogio imperiją ir išplėšusios iš jos nasrų tos blogio imperijos gerokai apvirškintą Lietuvą.

Žinoma, gėrio ir laisvės imperija kryžiaus žygius už demokratiją rengia ne iš altruizmo, bet tam, kad užsitikrintų savo pačios saugumą. Kaip jau buvo nurodyta, demokratijos nekariauja arba beveik nekariauja tarpusavyje. Todėl, kai pasaulyje visos valstybės bus demokratinės, jame

³ Demokratinės taikos hipotezei skirtos literatūros bibliografija: <http://www.hawaii.edu/powerkills/BIBLIO.HTML> [žiūrėta 2006 m. liepos 27 d.]

pagaliau įsigalės amžinoji taika. Tai numatė jau Imanuelis Kantas: jis skelbė, kad viena iš amžinosios taikos įsitvirtinimo sąlygų yra demokratinė (arba senoviškai kantiškai – respublikoniška) valstybių santvarka (Kant 1996 (1795): 120–122). Kai demokratinė, t. y. tarpusavyje nebekariaujančių, valstybių skaičius pasaulyje daugėja, jėgų santykis keičiasi demokratijos, o kartu – ir taikos jėgų naudai. Vis didesnė tikimybė, kad taikinga ir demokratinė šalis kare nugalės autokratinę ir karingą šalį, nes jai padės kitos taikingos ir demokratinės šalys.

Antra, demokratija įsigali dėl to, kad autokratinės valstybės priverstos demokratizuotis, kad padidintų savo pergalės šansus karuose su kitomis autokratinėmis valstybėmis. Ar demokratinis politinis režimas tikrai tuos šansus užtikrina, priklauso nuo karo technologijos ir karybos pobūdžio. Esant vienam karo technologijos tipui bei karinio pranašumo šaltiniams, daugiau pranašumų gali turėti demokratijos, esant kitam – autokratinės valstybės. Šiuolaikinė atstovaujamoji demokratija – tai nuo XVIII amžiaus pabaigos išryškėjusio karo tipo, kuriame pergalės sąlyga buvo masinė armija, sutelkiama visuotinės karinės prievolės būdu, vaisius. Kol karus galėdavo sėkmingai kariauti samdytos arba profesionalios, iš rekrūtų sudarytos palyginti nedidelės kariuomenės, demokratijai sąlygų nebuvo.

Iškalbingas pavyzdys gali būti pačios didžiausios XVI–XVIII amžiaus pasaulio demokratijos – jungtinės Lietuvos ir Lenkijos valstybės likimas: šią valstybę nugalėjo ir pasidalijo jos autokratiniai kaimynai. Vienintele didele demokratinė XVIII amžiaus valstybe su tam tikromis išlygomis galima laikyti Didžiąją Britaniją. Išlygos būtinos todėl, kad nors tuo metu šioje šalyje jau vykdavo santykinai atviri konkurencingi rinkimai, joje elektoratas buvo netgi dar mažesnis

negu Lietuvoje–Lenkijoje, kur privalančių atlikti karinę prievolę, o kartu ir turinčių balsavimo teisę žmonių sluoksniis (vadinamoji šlėkta) sudarė iki 10 proc. visų gyventojų. Esminis skirtumas buvo tas, kad Didžiosios Britanijos karinė galia rėmėsi laivynu, o Rytų Europoje XVII amžiuje šansų nugalėti nebeturėjo valstybė be reguliarios sausumos kariuomenės.

Padėtis pasikeitė jau nuo Prancūzijos XVIII amžiaus pabaigoje – XIX amžiaus pradžioje kariatų revoliucinių ir Napoleono I karų, kai paaiškėjo, jog pergalei reikia ne šiaip sau reguliarios, bet masinės reguliarios kariuomenės, kurioje laikinąją tarnybą atlieka ir karinį parengimą gauna visi šaukiamojo amžiaus vyrai; vėliau jie lieka rezerve ir vėl yra šaukiami į karinę tarnybą karo atveju. Visuotinė karinė prievolė sukūrė prielaidas demokratijos triumfui. Asmenys, kurie turi pareigą eiti į kariuomenę ir mirti už valstybę, turi turėti ir teisę spręsti, kas ją valdo. Karinis prievolinkas neišvengiamai tampa ir rinkėju, o būti visateisiu piliečiu iš pradžių reiškia būti būtent karo prievolinku vyru.

Balsavimo teisės suteikimas moterims – tai pirmojo totalinio karo, koks buvo Pirmasis pasaulinis karas, vaisius. Kai absoliuti dauguma vyrų buvo paimiti į kariuomenę, pakeisti juos darbo vietose „užnugario fronte“ teko moterims. Po to jau buvo neįmanoma nesuteikti joms balsavimo teisės. Socialinės demokratijos arba gervės valstybės atsiradimas – tai taip pat XX amžiaus totalinių karų paveldas. Per tuos karus valstybei teko užsiimti jai anksčiau nebūdingomis ekonominio gyvenimo organizavimo ir socialinės rūpybos funkcijomis, kurių pirmasis objektas buvo gausybė invalidų, našlių, našlaičių. Šiems uždaviniams spręsti sukurtų valstybės organų darbuotojai, nenorėdami likti be darbo ir siekdami plėsti savo organus, po karo ėmė rūpintis ir kitomis gyventojų grupėmis, kurių nariai

panoro tokių pat pensijų ir privilegijų, kurias gaudavo karo veteranai (plg. Skocpol 1992).

Daug kam gali pasirodyti, kad ne demokratijos, o totalitarinės valstybės buvo pačios pajėgiausios XX amžiaus karinės galybės. Kai kas gali abejoti, ar demokratija būtų pasaulyje išlikusi, jeigu Antrajame pasauliniame kare demokratijų sąjungininkė nebūtų tapusi Sovietų Sąjunga, neva įnešusi svarbiausią indėlį į kitos totalitarinės valstybės – nacistinės Vokietijos sutriuškinimą. Iš tikrųjų Sovietų Sąjungos patirti nuostoliai šiame kare buvo didžiausi. Tačiau abejoti sąjungos su totalitarizmu būtinumu demokratijos pergalei Antrajame pasauliniame kare gali tik tas, kas netiki demokratija.

Net jeigu hitlerinė Vokietija būtų sutriuškiniusi stalininę Rusiją, abejoti Antrojo pasaulinio karo baigtimi demokratijos naudai nėra pagrindo. Bet kuriuo atveju 1945 m. JAV būtų buvusios vienintelė pasaulio valstybė, turinti branduolinį ginklą, ir būtų iki kokių 1950 m. išdeginus nacistinio totalitarizmo piktžaidžę branduolinio ginklo ugnimi ne mažiau ryžtingai, negu jos dabar yra pasiruošusios tai padaryti su islamiškojo totalitarizmo ir terorizmo židiniiais. Kaip sako amerikiečių patarlė, geriau būti negyvam negu raudonam, ir geriau būti lavonu negu musulmonu. Kad ir kaip būtų, ne raudonieji, bet baltieji galų gale laimėjo šaltąjį karą, kurį galima laikyti žymaus šiuolaikinio vokiečių istoriko Ernesto Nolte's (1987) pavadinto pasaulinio pilietinio karo, prasidėjusio 1917 m. ir pasibaigusio 1989 m., baigiamuoju aktu, ir kartu įrodė demokratijos pranašesnę jėgą.

Demokratija ir demokratai nugalėjo, nes demokratinės valstybės kariavo geriau arba buvo kariškai pajėgesnės už nedemokratines. O kai pasaulyje bus sutriuškintas paskutinis autokratinis režimas, jame pagaliau išgalės amžinoji taika. Tačiau tam demokratinės valstybės turi

išlaikyti karinės galios persvarą ir išnaudoti situaciją, kurioje demokratinės valstybės vis dar yra kariškai pranašesnės už nedemokratines, pastarųjų kariniam sutriuškinimui. Prievartos (kartais – ir smurto) panaudojimas kovoje su kultais, kai „deprogramuojami“ į kultų ir sektų veiklą išitraukę asmenys, parodo, kaip prievarta ir smurtu galima išlaisvinti pavienį asmenį. Taip pat tarptautiniuose santykiuose karas gali būti itin veiksminga priemonė demokratijos stovyklai stiprinti ir plėsti.

Vis dėlto yra viena karo forma, į kurią įsivėlusį demokratija rizikuoja patirti pralaimėjimą. Tai yra „karas prieš terorą“, arba tiksliau – karas prieš tokį priešininką, kuris naudoja terorą kaip pagrindinį ginklą. Pati veiksmingiausia priemonė prieš tokį priešininką – įvairios gyventojų sekimo ir kontrolės priemonės, kuriomis tiesiogiai arba netiesiogiai pažeidinėjamos gyventojų laisvės, be kurių neįmanomas atviras ir konkurencingas politinis procesas, t. y. demokratija minimalistine arba procedūrine prasme. „Absoliutaus“ saugumo, kurio negali būti šiuolaikiniame technologinių artefaktų prikimate pasaulyje, vardu vienas po kito priimami „nepaprastieji“ įstatyminiai aktai, kuriais pažeidžiamos žodžio, privataus gyvenimo neliečiamumo ir kitos tradicinės laisvės. Taip palengva judama į tokią visuomenės būklę, kuri mažai kuo skiriasi nuo garsiosios George'o Orwello antiutopijos košmarų. Paradoksalu, bet tai vyksta siekiant apginti visuomenę nuo priešo, kuriam priskiriami totalitariniai tikslai. Priemonės, kurios naudojamos šioje kovoje, paneigia tos kovos tikslą, nes jas vis plačiau taikant, visuomenė atsiduria būtent toje totalinės priežiūros ir sekimo būklėje, kuri laikoma totalitarizmo atributu. Taip siekis pasiekti galutinę pergalę prieš terorą ir terorizmą veda nuo demokratijos į totalitarizmą – būseną, kai absoliutus sau-

gumas pagaliau pasiekiamas, bet tik absoliutaus nesaugumo valstybės ir jos agentūrų atžvilgiu. Na, o pastangų prievarta įvesti demokratinį režimą išorine intervencija paradoksalus rezultatas gali būti demokratija labai silpnoje valstybė-

je – tokioje silpnoje, kad gyvenimas joje nedaug kuo skiriasi nuo Hobbeso aprašytos prigimtinės būklės, kur „žmogaus gyvenimas vienišas, skurdus, bjaurus, gyvuliškas ir trumpas“ (1999 (1651): 138).

LITERATŪRA

- Augustinus. 425. *De Civitate Dei*.
<http://www.unifr.ch/patr/bkv/kapitel.php?ordnung=0&werknr=91&buchnr=198&abschnittnr=1919> [žiūrėta 2006 m. liepos 26 d.].
- Barkawi, Tarak; Laffey, Mark (Eds). 2001. *Democracy, Liberalism, and War: Rethinking the Democratic Peace Debate*. London: Lynne Rienner Publisher.
- Barzel, Yoram. 2002. *A Theory of State. Economic Rights, Legal Rights, and the Scope of the State*. Cambridge: Cambridge UP.
- Biddle, Stephen; Long, Stephen. 2004. „Democracy and Military Effectiveness“, *Journal of Conflict Resolution* 48 (4): 525–546.
- Buchanan, James L. 1975. *The Limits of Liberty: Between Anarchy and Leviathan*. Chicago: University of Chicago Press.
- Coleman, James S. 2005 (1990). *Socialinės teorijos pagrindai*. Iš anglų k. vertė Zita Bareikytė ... [et al.] Vilnius: Margi raštai.
- Dahl, Robert A. 1994 (1989). *Demokratija ir jos kritikai*. Iš anglų k. vertė A. Šliogeris. Vilnius: Amžius.
- Desch, Michael. 2002. „Democracy and Victory: Why Regime Type Hardly Matters“, *International Security* 27(2): 5–47.
- Dick, Anthony; Robbins, Thomas. 2004. „Conversion and ‘Brainwashing’ in New Religious Movements“, in Lewis, James R. (Ed.) *The Oxford Handbook of New Religious Movements*. Oxford: Oxford UP, 243–297.
- Doyle, Michael W. 1986. *Empires*. Ithaca and London: Cornell UP.
- Durkheim, Emile. 2001 (1895). *Sociologijos metodo taisyklės*. Iš prancūzų k. vertė Jūratė Karazijaitė. Vilnius: ALK/Vaga.
- Elias, Norbert. 1992 (1939). *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. 2 Bde., 17. Aufl. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Elias, Norbert. 2004 (1969). *Rūmų dvaro visuomenė: karaliaus ir rūmų dvaro aristokratijos sociologijos tyrimai*. Iš vokiečių k. vertė Zenonas Norkus. Vilnius: ALK/Aidai.
- Elman, Miriam Fendius. 1997. *Paths to Peace: is Democracy the Answer?* Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Giddens, Anthony. 1985. *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. Vol. 2. *The Nation State and Violence*. Cambridge: Polity Press.
- Grugel, Jean. 2002. *Democratization. A Critical Introduction*. Basingstoke: Palgrave.
- Held, Klaus. 2002 (1987). *Demokratijos modeliai*. Iš anglų k. vertė Vytautas Radžvilas. Vilnius: Eugrimas.
- Hensel, Paul R.; Goertz, Gary; Diehl, Paul F. 2000. „The Democratic Peace and Rivalries“, *The Journal of Politics* 62 (4): 1173–1188.
- Hirschman, Albert O. 1970. *Exit, Voice, and Loyalty; Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Harvard (Mass): Harvard UP.
- Hobbes, Thomas. 1999 (1651). *Leviatanas [arba bažnytinės ir pilietinės valstybės materija, forma ir valdžia]*. Iš anglų k. vertė Kęstutis Rastenis. Vilnius: Pradai, 1999.
- Introvigne, Massimo. 2004. „Something Peculiar about France: Anti-Cult Campaign in Western Europe and French Religious Exceptionalism“, in Lewis, James R. (Ed.) *The Oxford Handbook of New Religious Movements*. Oxford: Oxford UP, 206–220.
- Jokubaitis, Alvydas. 2005. *Trys politikos aspektai: praktika, teorija, menas*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Jones, Eric. 1987. *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia*. Cambridge: Cambridge UP.
- Kant, Immanuel. 1996 (1795). „Į amžinąją taiką“, in Kant, Immanuel. *Politiniai traktatai*. Iš vokiečių k. vertė Antanas Gailius ir Gediminas Žukas. Sudarė, įvadą ir paaiškinimus parašė Alvydas Jokubaitis. Vilnius: ALK/Aidai.
- Keane, John. 2004. *Violence and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kuznecovienė, Jolanta. 2000. „Prievarta religinėse sektose: vizijos ir realybė“, *Sociologija. Mintis ir veiktumas*. Nr. 3-4: 5–11.

- Lake, David A. 1992. „Powerful Pacifists: Democratic States and War“, *American Political Science Review* 86 (1): 24–37.
- Linz, Juan; Stepan, Alfred. 1996. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-communist Europe*. Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press.
- Mackie, Gerry. 2003. *Democracy Defended*. Cambridge: Cambridge UP.
- McNeill, William Hardy. 1992. *The Global Condition: Conquerors, Catastrophes, and Community*. Princeton: Princeton UP.
- Madison, James. 1788. „The Federalist No. 51. The Structure of the Government Must Furnish the Proper Checks and Balances Between the Different Departments“. <http://www.constitution.org/fed/federa51.htm> [žiūrėta 2006 m. liepos 26 d.].
- Meny, Yves; Surel, Yves (Eds). 2002. *Democracies and Populist Challenge*. Basingstoke: Palgrave.
- McLaughlin, Sara; Gates, Scott; Hegre, Havard. 1999. „Evolution in Democracy-War Dynamics“, *Journal of Conflict Resolution* 43 (6): 771–792.
- Nolte, Ernst. 1987. *Der europäische Bürgerkrieg, 1917–1945: Nationalsozialismus und Bolschewismus*. Berlin: Propyläen Verlag.
- Norkus, Zenonas. 1994. „Apie A. Smithą, A. Meiningą ir kontempliatyvųjį altruizimą“, *Problemos* 46: 22–40.
- Norkus, Zenonas. 1995. „Apie pozityvų ir negatyvų veiksmingąjį altruizimą“, *Problemos* 47: 15–39.
- Norkus, Zenonas. 1996. „Balsavimo paradoksai“, *Politologija* 1(7): 50–67.
- Norkus, Zenonas. 2000. „Akrasija ir subjekta egomikoje“, *Problemos* 58: 55–79.
- Norkus, Zenonas. 2004. „Ar galime gyventi geriau? Velfarizmas ir jo alternatyvos“, *Politologija* 4(36): 3–39.
- Nozick, Robert. 1969. „Coercion“, in Morgenbesser, Sidney; Suppes, Patrick and White, Morton. *Philosophy, Science, and Method: Essays in Honor of Ernest Nagel*. N.Y.: St. Martin's Press, 440–472.
- Nozick, Robert. 2003 (1974). *Anarchija, valstybė ir utopija*. Iš anglų k. vertė Algirdas Degutis. Vilnius: Eugrimas.
- O'Donnell, Guillermo; Schmitter, Philippe C.; Whitehead, Laurence. 1986. *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Olson, Mancur. 1993. „Dictatorship, Democracy and Development“, *American Political Science Review* 87 (3): 567–576.
- Olson, Mancur. 2000. *Power and Prosperity. Outgrowing Communist and Capitalist Dictatorships*. N.Y.: Basic Books.
- Potter, David; Goldblatt, David; Kiloh, Margaret; Lewis, Paul (Eds). 1997. *Democratization*. Cambridge: Polity.
- Przeworski, Adam and Limongi, Fernando. 1997. „Modernization: Theories and Facts“, *World Politics* 49(2): 155–183.
- Przeworski, Adam. 1999. „Minimalist Conception of Democracy. A Defence“, in Shapiro, Ian; and Hacker-Cordon, Casiano (Eds). *Democracy's Value*. Cambridge: Cambridge UP, 23–55.
- Przeworski, Adam; Alvarez, Michael E.; Cheibub, José Antonio; Limongi, Fernando. 2000. *Democracy and Development: Political Institutions and Well-Being in the World, 1950–1990*. N. Y.: Cambridge University Press.
- Reiter, Dan, and Allan C. Stam III. 1998. „Democracy and Battlefield Military Effectiveness“, *Journal of Conflict Resolution* 42 (3): 259–77.
- Reiter, Dan, and Allan C. Stam III. 2002. *Democracies at War*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Riker, William H. 1982. *Liberalism Against Populism. A Confrontation Between the Theory of Democracy and the Theory of Social Choice*. San Francisco: W. H. Freeman.
- Rule, James B. 1988. *Theories of Civil Violence*. Berkeley: University of California Press.
- Sartori, Giovanni. 1987. *The Theory of Democracy Revisited*. Chatham: Chatham House Publisher.
- Shapiro, Ian. 2003. *The State of Democratic Theory*. Princeton: Princeton UP.
- Shupe, Anson; Bromley, David G.; Darnell, Susan E. 2004. „The North-American Anti-Cult Movement. Vicissitudes of Success and Failure“, in Lewis, James R. (Ed.) *The Oxford Handbook of New Religious Movements*. Oxford: Oxford UP, 184–205.
- Simmel, Georg. 1992 (1908). *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Hrsg. von Otthein Rammstedt, in Simmel, Georg. *Gesamtausgabe*. Bd.11. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Skocpol, Theda. 1992. *Protecting Soldiers and Mothers: the Political Origins of Social Policy in the United States*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press.
- Sørensen, Georg. 1998. *Democracy and Democratization. Processes and Prospects in a Changing World*. 2nd rev. and upd. Ed. Boulder: Westview Press.
- Talmon, Jacob Leib. 1952. *The Origins of Totalitarian Democracy*. London: Secker & Warburg.
- Taylor, Michael. 1982. *Community, Anarchy and Liberty*. Cambridge: Cambridge UP.

Thomson, Janice. 1994. *Mercenaries, Pirates, and Sovereigns. State Building and Extraterritorial Violence in Early Modern Europe*. Princeton: Princeton UP.

Tilly, Charles. 1985. „War-Making and State-Making as Organised Crime“, in Evans, Peter, Rueschemeyer, Dietrich; Skocpol, Theda (Eds). *Bringing the State Back*. Cambridge: Cambridge UP, 169–191.

Vanhanen, Tatu. 1990. *The Process of Democratization: A Comparative Study of 147 States, 1980–1988*. New York: Crane Russak.

Weber, Max. 1976 (1922). *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie*. 5. rev. Aufl. besorgt von J. Winckelmann. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).

ON LOVE, COERCION, VIOLENCE, AND DEMOCRACY

Zenonas Norkus

Summary

The paper discusses the implications of two hypotheses prominent in the contemporary literature in the fields of comparative politics and international relations: (1) the democratic peace hypothesis; (2) the hypothesis of the superior military effectiveness of democracies. The author maintains that the conjunction of these hypotheses implies that democracies are bound to expand and oust non-democracies, because democracies do not go to war with other democracies (but do that with non-democracies), and because, under present conditions of war technology, democracies win over non-democracies. This argument provides explanation of the recent world-wide trend of democratization and stands logically on its own with

respect to other influential explanations of this phenomenon. The paper is introduced by the conceptual analysis discussing relations among the concepts of coercion, violence and democracy, where the thesis is substantiated that community of love is the only form of social life that is thinkable as involving no coercion, no violence, and therefore also no democracy. However, such community is viable only as an island in a broader society whose members suspect that members of the community of love are coerced into it by means of brainwashing.

Keywords: love, coercion, violence, democratic peace hypothesis, military effectiveness of democracy.